

نظریه‌ی ناسازه‌ها در ساختار زبان عرفان

نقد ساختاری و ساساختاری سطح‌های عارفان

دکتر حمیرا زمردی

(دانشیار دانشگاه تهران)

سرشناسه	: زمردی، حمیرا، ۱۳۴۷ -
عنوان و نام پدیدآور	: نظریه‌ی ناسازدها در ساختار زبان عرفان: نقد ساختاری و پساساختاری شطح‌های عارفان / حمیرا زمردی.
مشخصات نشر	: تهران: زوار، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	: ۲۶۶ ص.
شابک	: 978-964-401-530-4
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیپا
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۲۵۷ - ۲۶۷.
یادداشت	: نمایه.
عنوان دیگر	: نقد ساختاری و پساساختاری شطح‌های عارفان.
موضوع	: شطوحیات
موضوع	: Mystical paradoxes
موضوع	: زبان و عرفان
موضوع	: Language and mysticism
موضوع	: عرفان
موضوع	: Mysticism
رده‌بندی رخره	: ۱۳۹۵ ن ۶ / ۶ / ۲۸۵ BP
رده‌بندی دیویی	: ۲۹۷ / ۴
شماره کتابشناسی سی	: ۴۲۱۹۳۲۷

انتشارات رواق

□ نظریه‌ی ناسازدها در ساختار زبان عرفان □

(نقد ساختاری و پساساختاری شطح‌های عارفان)

□ تألیف / دکتر حمیرا زمردی □

□ حروفچینی / سنا □

□ چاپ و صحافی / مؤسسه فرهنگی نشاط □

□ نظارت بر چاپ و صحافی / فرناز کریمی □

□ شمارگان / ۱۱۰۰ نسخه □

□ شابک / ۴ - ۵۳۰ - ۴۰۱ - ۹۶۴ - ۹۷۸ □

□ نشانی: تهران - خیابان انقلاب - خیابان ۱۲ فروردین - نبش شهید وحید نظری - پلاک ۲۷۸

تلفن: ۶۶۴۶۲۵۰۳ - ۶۶۴۸۳۴۲۳ - نمابر: ۶۶۴۸۳۴۲۴

قیمت: ۱۷۵۰۰ تومان

«فهرست عنوان‌ها»

صفحه

عنوان

پیش‌گفتار

فصل اول

فرازبان عارفان

زبان عرفان

الف - ساحت هنری و شهودی

ب - ساحت ایدئولوژیکی و گفتمانی

شطح و سرچشمه‌های آن

شعارهای شطحي و مضامين رایج در شطح

شطح‌گویان مشهور

۱. بایزید بسطامی

۲. حسین بن منصور حلاج

۳. ابوسعید ابوالخیر

آراء و نظرات مربوط به شطح

شطح به اعتبار مخاطب

نظر موافقان شطح

ساختارشناسی شطح

- پیشینه‌ی ساختاری شطح
- ۱. انتساب شطح به آیات و احادیث
- ۲. ساختار کلام محور و لوگوس مدارانه‌ی شطح
- ۳. ساختارهای مشترک شطح با عرفان هندی و ذن بودایی

فصل دوم

- سازه‌های شطحی
- ساختارهای زبانی و معنایی شطح
- نیک‌گویی
- ساختارهای سنایی کوتاه
- ایجازهای مخفی (ابهام)
- طنطنه و تزئینات سلام
- تلمیحات پربسامد شطحی
- حکایات و تمثیلات در شطح
- تمثّل در شطح
- نشانه‌های عددی در عجایب‌نویسی عارفانه
- نشانه‌های حرفی در عجایب‌نویسی عارفانه
- نشانه‌های مهمل

فصل سوم

- ناسازهای شطحی
- واسازی در شطح
- ساختارهای ناساز شطح
- ۱. تابوشکنی در شطح
- ۱/۱. ادّعای برتری طلبی یا همسانی با خداوند
- ۱/۲. بیان تمثیلات و حالات و تصاویر لیبیدویی برای خداوند
- ۱/۳. ادّعای برتری طلبی یا هم‌آوردی با امور غیبی (عرش، کرسی، لوح محفوظ)

- ۱/۴. ادّعی‌های هم‌وردی با قرآن.....
- ۱/۵. ادّعی‌های برتری طلبی بر انبیاء الهی.....
- ۱/۶. ادّعی‌های دور از ذهن و انانیت‌های سطحی دیگر.....
- ۱/۷. خودکم‌بینی یا دست‌کم گرفتن امور سخت و بزرگ.....
- ۱/۸. ناسازه‌های مفهومی.....
- ۱/۹. ناسازه‌های رفتاری.....
- ملامتی‌گری
- عقلای جان‌ن...
- ۱/۱۰. ناسازه‌ی امتناع از رفتن به حج.....
- ۱/۱۱. ناسازه‌ی دفاع از ابلیس.....
۲. هنجارشکنی در شرح.....
- آشنایی زدایی.....
- ۲/۱. آشنایی زدایی زیبایی.....
۱. جمع میان اثبات و نفی.....
۲. کاربردهای مجازی.....
۳. اجتماع اُضداد یا تضادها.....
۴. مقوله‌ی تکرار.....
۵. هنجارشکنی‌های صرفی.....
۶. حسّ آمیزی.....
۷. آمیختن حواس با امور عینی.....
۸. آمیختن حواس با امور انتزاعی.....
- ۲/۲. آشنایی زدایی مفهومی.....
۱. اثبات و نفی همزمان پدیده‌ها.....
۲. امور متضادّ دوروی یک حقیقتند.....
۳. اتّحاد دو امر متقابل یا متضاد.....
۴. عرفان و تصوّف نفی غیر است اما غیری وجود ندارد.....
۵. حقایق عرفانی و معشوق، دست‌نیافتنی هستند.....
۶. در دو اندوه ورنج باعث خوشی و گشایش عارف است.....

۷. عارف بدون چشم و گوش و حواس یا بدون جهات می بیند و می شنود....
۳. جنبه های توتمی شطح.....
- توتم های حیوانی
۴. فرادوآلیسم در شطح.....
۵. طنز در شطح
۶. سوررئالیسم در شطح.....
۷. سامدرنیسم در شطح.....

* * * * *

www.ketab.ir

پیشگفتار

ساختارهای نظری و تطبیقی ادبیات، کمید راه‌یابی به روش‌هایی است که مراتب فهم ما را از متون نشان می‌دهد. قطعاً این ساختارها و نظریه‌ها در ایدئولوژی، گفتمان و زبانِ جوامع فرهنگی گذشته لحاظ می‌شود و در نظر ادیبان، عارفان، فلاسفه و طبقات مختلف صاحب‌نظرانِ عرصه‌های مختلف بوده و به‌طور ناخودآگاه یا آگاهانه رعایت می‌شده است. همانند نظریاتِ دانش‌مندان و شاعران و عارفان بزرگی که آراء مختلفی در خصوص مباحث ادبی، عرفانی، فلسفی، شعری و شاعری و فنون مختلف ادبی ارائه کرده‌اند.

اما آنچه برای ما حائز اهمیت است این است که با شناخت ساختارها یا ناسازه‌های قالب‌بندی شده و گذگذاری شده‌ی زبان به بازنمایی تفکرِ جوامع فرهنگی نظیر عارفان دست یابیم و گفتمان‌های مختلف عرفانی را از زبان رسمی عارفان بازشناسیم. ازین‌رو برخلاف تصور ناآشنایانی که مطالعه و تطبیق ساختارهای نظری ادبیات و زبان را منحصر به غرب می‌دانند و نزدیک شدن به این وادی را تأثیرپذیری از غرب تلقی می‌کنند ناچار هستیم که برای پی بردن به سازه‌ها

و شگردهای زبانی میراث کهن و ارزشمند ادبی و عرفانی خود؛ نظرات بلند جامعه‌ی عارفان در قالب ساختارهایی نظیر شطح را واکاوی کرده و مورد تحلیل قرار دهیم تا در پرتو بومی سازی نظریات و آراء موجود در مکاتب ادبی، به شناخت شایسته‌ای از ساختارهای زبان عارفان دست پیدا کنیم.

چنان‌که درخواهیم یافت زبان شطح در روند واسازانه و پس‌اساختاری خود به مقادیر با ایدئولوژی یا گفتمان عارفانه‌ی معمول می‌پردازد اما قطعاً سازه‌های ناساز را شطح به گونه‌ای است که ارزش مفاهیم متقابل را در حالت معکوس نسبت به هم قرار می‌دهد و با مرکززدایی حقایق، حاشیه‌ها را ارزش می‌بخشد و سویه‌های منفی را موجب جلب می‌دهد تا از طریق انهدام افکار متداول، با ورود کارناوال و سازه‌ای جدید، با بازسازی عقیدتی مخاطب بپردازد. البته این جهت‌گیری ناساز در زبان موجب تنبیه و ایجاد خود در مخاطب شده و روح او را از غرور و اشتباه بازمی‌دارد و با تصحیح اندیشه‌ی او حقیقتی جدید را جایگزین باورهای پیشین او نماید.

این امر در نمایش دفاع از ابلیس و رفتارهای شطحی عارفان نظیر دیوانه‌نمایان یا در پرتو جملات شطحی، عمیقاً مصداق دارد تا کسی که از نظر شطّاح، غفلت نیز باعث جلب نظر خداوند و مایه‌ی رحمت او می‌شود، بوحمزهی صوفی گوید اگر غفلت نبود صدیقان بمُردندی از روح ذکر حق.

روزبهان بقلی: شرح شطحات، ۱۷۶ و ۱۷۵

یا آنجا که حلاج می‌گوید: «پس مرا بکشید تا شما به پاداش رسید و من به راحت تا شما مجاهد باشید و من شهید تا این ملعون، مقتول گردد و آنان که در این کار به دین خود تعصب ورزند پاداش یابند.»

اخبار حلاج، ش ۵۲ و ۵۰

نمونه‌ی آعلای این امر در جمله‌ی «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» محقق است چنان‌که در نظر عارف، «لا اله» ناظر بر نفی همه چیز است و «إِلَّا اللَّهُ» اعتقاد کامل به الله را با نفی

هرچه غیر خداست در نظر دارد. و این آرمان شطّاحان در روندی واسازانه و متناقض‌نما روی می‌نماید و در سایه‌ی گفتمان شطحی، معنایی غریب و تفسیری بدیع را به دست می‌دهد.

هم‌چنین ناسازه‌هایی همچون به‌کارگیری توتم‌های حیوانی و لَبّیک گفتن به‌آواز سگ یا گاو و غیر آن به‌جای لَبّیک گفتن به بانگ مؤذن و برقراری ارتباط معنوی با حیوانات و نضار آن‌که در این اثر بدان پرداخته‌ایم به منزله‌ی توجّه دادن عارفان به نیّت‌های حلال‌سانه و دوری از مزدطلبی دنیایی است. روندی که عارف با تابوشکنی، هنجارشکنی، فداواقع‌گرایی و شگردهای پست‌مدرنی و عوامل ناساز دیگر به ساختاری دست‌یابد که در مواردی، مورد اعتراض گروهی دیگر نیز قرار می‌گیرد.

همان‌گونه که اشاره گردید، ما این بوده که در دستیابی به این ساختارها و ناسازه‌ها و تطبیق نظریات و آراء ادبی تا سواحد شطحی و عرفانی و نیز تحلیل این شگردها، رنگ بومی تحقیق حفظ شده و اسدال و ملایمت به طرح نظریه‌ها پیرواژیم. چراکه این نظریه‌ها در مافی الضمیر عارفان به صورت ناخودآگاه یا آگاهانه لحاظ شده و موردنظر بوده است و بر آن بوده که در بیان نظریات دانشمندان مسلمان و یا آراء غربی، جنبه‌ی بومی تحقیق لحاظ شود. ما آنچه بیشتر موردنظر نگارنده بوده است بررسی ناسازه‌های شطحی و روند دست‌ساختاری زبان عرفان است که در نهایت خود به سازه‌ای معین تبدیل می‌شود.

در ابتدای این پژوهش به ذکر مقدّماتی درخصوص زبان عارفان، معنی شطح، معرفّی شطّاحان و نقد آراء ایشان پرداخته‌ایم تا مخاطبان ارجمند در جریان مقدّمات و تاریخچه‌ی شطح قرارگیرند و دویخش بعدی کتاب نیز به بیان نظریه‌ی سازه‌های شطحی و ناسازه‌های شطحی در ساحت زبان عرفانی اختصاص یافته است.

هرچند مقالات و آثاری چند درخصوص شطح، تاریخچه‌ی آن و زبان عرفان به چاپ رسیده است اما هدف از انجام این پژوهش علاوه بر بررسی جنبه‌های مختلف شطح، ارائه‌ی الگوی جامع و جدیدی بوده که در قالب نظریه، عرضه شده

است و قابل استفاده و مطالعه در مقاطع مختلف دانشگاهی خصوصاً در گرایش عرفانی و مقاطع تحصیلات تکمیلی و نیز مطالعات آزاد است.

اینک پس از تجربه‌ی چاپ چندین اثر که به همت نشر فاخر زوآر به چاپ رسیده است از مدیر محترم و فرهنگ‌دوست این نشر جناب آقای علی زوآر تشکر می‌نمایم که با به چاپ رساندن آثار استادان طراز اوّل زبان و ادبیات فارسی و انتشار متون ارزشمند ادبی در چندین دهه‌ی گذشته، تداوم بخش راه مرحوم علی اکبرخان زوآر بودند. و از این‌که اثر دیگری را توسط این انتشارات محتشم به علاقه‌مندان عرضه می‌دارم اظهار خستگی و سپاس می‌کنم.

امید که از حاضر ورد قبول خاطر صاحب‌دلان، فرهنگ‌دوستان، همکاران ارجمند و دوستداران زبان و ادبیات ایران‌زمین قرار گیرد و از خداوند مَنّان خواستارم که همگی تحت مَوْج و عنایات حضرتش باشیم که «قَالَ اللَّهُ خَيْرٌ خَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ». (یوسف ۲۰)

تیرماه ۱۳۹۴ خورشیدی

